

ГОДИШНИК НА СТУДЕНТИТЕ ПО СОЦИОЛОГИЯ
АСОЦИАЦИЯ НА СТУДЕНТИТЕ ПО СОЦИОЛОГИЯ В СУ
КАТЕДРА СОЦИОЛОГИЯ, ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
Том 1, 2005

ПЛАНЪТ “МУСМАН”

МОМЧИЛ ХРИСТОВ

МАГИСТЪРСКА ПРОГРАМА
“КУЛТУРА И ОБЩЕСТВО: НОВИ СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПОДХОДИ”

Тази работа има за цел да реконструира благоустройствения план на град София, разработен от дрезденския професор Адолф Мусман през 1938 година. Разбира се, доколкото той така и не бива приведен в действие, реконструкцията се съсредоточава върху неговата “чиста идеалност” – като дискурсивен израз на властови амбиции за преконфигуриране и реорганизиране на градското пространство. Така цел на моята работа ще е да се погледне на благоустройствения план на Мусман като на “диаграма на властови стратегии” (Фуко). Въпреки че в крайна сметка планът си остава само една желателна ситуация, въпреки многобройните противници, които среща в професионалните среди на млада България, той е категоричен пример за глобално административно отношение към въпросите на “благоустройството” в града.

Всъщност самата тема за благоустройство на градското пространство по необходимост винаги вече предполага властови интенции. Проблемите на градското планиране винаги са отговаряли на специфични властови нужди: от административните проблеми на гръцкия полис и древен Рим, свързани със спояването и хомогенизирането на демоса, укрепяване на императорската власт чрез внушителни архитектурни конструкции и защита срещу вражески нападения (вж. *Вернан* 1998: 80-103); през последвалото реорганизиране на римските градове в периода на ранното християнство за нуждите на новата монотеистична религия и новата (неимператорска) власт (вж. *Сенет* 2002: 176-192); към проблемите на безразборните струпвания на хора, следствие от демографските приливи през Новото време (вж. *Фуко* 1997: 29-48). Оттук всяка подобна мащабна архитектурна стратегия (каквато се явява планът “Мусман”) е по дефиниция властови опит за налагане на специфичен вид актуална властова логика на движението, връзките, отношенията, позициите, практиките, характерни за всекидневните дейци в градското пространство.

Градското планиране е властова стратегия, която отговаря на специфични нужди и изисквания. Като такава, то е вид функционално образуване и ситуиране на социални места и властови позиции. Планирането е рационално и пресметливо. То има за своя капитална цел конституирането на собствени места, подчинени на конкретна властова логика, услужливи за конкретни знаниеви процедури. Така градското планиране не търпи нефункционални зони. (Всъщност самото понятие зона е дискурсивно-властови модус, изразяващ стремежа към интегриране и овладяване на различни пространства.) На всяка мрачна зона стратегическото планиране отговаря с разграфяваща инвазия и квадратиране (*le quadrillage*¹). Така

¹ Квадратиране (или кариране) е понятие на Мишел Фуко, обозначаващо властовите тактики на владеење и познание. Това е таксономично разделяне на пространството на хомогенни клетки, в които функционално да бъдат помествани елементи от всякакъв вид (животински или растителни видове; в дисциплинарната архитектура на институции като затвора, болницата, фабриката или училището съответно – на престъпници, болни, работници или ученици) с цел по-ефикасно надзираване, контролиране и познание. (За по-подробно

административно конструираното градско пространство е съставено от низ паноптични места, които овладяват случайностите и несанкционираните струпвания и практики. Това е «овладяване на местата от погледа». Хомогенизирането и разграфяването на един град «трансформира несигурността на историята в четливи пространства.»(Дьо Серто 2002: 104-5) Властова организация, която тотализиращо свързва всички подопечни места в *едно място* на контрол; канализира движения; организира видимости (и съответно разпръсква невидимости); хигиенизира (като уеднаквява, «облагородява» и «разчиства»); предписва идентичности (като ограничава пространствено); функционализира близостите и ги третира като един голям организъм. Не трябва да има съмнение, че един урбанистичен проект е *par excellence* рационална властова стратегия, с една основна цел – (власт-знаниево) дефиниране на мястото като *собствено*. Оттук всички частни тактики в приложението му по необходимост се подчиняват и съотнасят с тази главна презумпция. Властта – като силов превес на едната страна в дадено социално отношение (вж. Фуко 1993: 126 и сл.) – е действие върху многобройни други действия.² Като такава тя се възправя срещу разнообразните “слаби” всекидневни практики на пространството с категоричността на архитектурната уредба. След нейната намеса често настъпва унификация на градската семантика: улици, площади, пазарни места, хабитати започват да изричат функционалния дискурс на властта. “Случайно” конструираните всекидневни пространства (например махалите) – места на неконтролирани струпвания и контакти биват разрушени и заменени с добре подредени квартали, с услужливо прокарана улична мрежа за евентуална полицейска намеса. Властовата намеса заменя (не безвъзвратно, но това е друг въпрос, тъй като съществуват колкото властови стратегии, толкова и тактически съпротиви от страна на групите и отделните индивиди) идиосинкразните всекидневни практики с координирани и предвидени действия. Можем да посочим още една цел на властовата регулация на градското – да се направи възможна способността за предвиждане на социалните взаимодействия и отношения. Оттук, с оглед на така очертаните теоретични специфики на властовите отношения в градското пространство, моята хипотеза е, че на всеки един благоустройствен план трябва да се гледа като на *властови* опит за конфигуриране на позициите в това пространство; опит за налагане на външна за дадена конкретна ситуация логика.

обяснение вж. Фуко 1998.)

² Отношението на власт е “съвкупност от действия върху други действия: то влияе върху възможното поле, в което се вписва поведението на действащите субекти: то подканва, подтиква, отблъсква или затруднява, разширява или ограничава, поражда повече или по-малки вероятности; но то винаги е начин на въздействие върху действащи субекти, доколкото те са активни и способни да действат. Действие върху действия.”(Фуко 1992: 75)

Ситуацията в София преди изготвянето на плана “Мусман”

На 23 февруари 1878 г. Градският съвет на София определя местата на градските граници, по които през април същата година се набиват колци. По това време градът се простира, както следва: на изток краен пункт е Слатинският редут и пътят за с. Подуяне при Перловската река; на север това е Градската воденица (край днешна Сточна гара), местността “Беримирский път (около дн. Централни гробища), както и “Берковский път”; на запад гранична точка е местността “Нишкий път”; а на юг – пътищата към Радомир, Бояна и Драгалевци. При това до самото Освобождение градът не заема плътно така очертаното пространство.

Началото на стремителното разширяване на София се слага с акта на обявяването ѝ за столица на възстановената българска държава – 22 март 1879 г. Въпреки градоустройствения план от 22 декември същата година, “който не само регулираше, но и очертаваше насоките за развитие на София през следващите години”(Георгиев 1983: 6), към средата на 1880 г. започва усилено застрояване на парцелите, което често излиза извън определените очертания. Започва оформянето на нов квартал, наречен “аристократически”, който съществено се отличава от определения до този момент като източен вид на града. Започват усилените строежи на държавни учреждения (сградата на Народното събрание, Княжеския дворец), площади (пл. “Народно събрание”, пл. “Св. Неделя”), булеварди и улици (“Мария Луиза”, “Цар Освободител”, ул. “Царица “Йоана”), обществени сгради. Върху бързо разпродадените терени в близост до “централните части” изникват еднофамилни къщи. Места, застроени с бедняшки къщурки, оказали се изведнъж в близост до централната част, поради скоростното раздуване мащабите на София, биват разпродавани на търг, а къщурките заменени от оформящия се нов квартал (напр. между Перловската река и бул. Патриарх Евтимий). В града се стичат хиляди нови жители, много от които “бездомни и несъстоятелни лица”, “чието заселване в съществуващите нови граници бе немислимо при тогавашните строителни възможности.”(*пак там*: 8) Налага се градските граници да се определят наново, а общинските власти да предприемат дейност по заселване на “бедните бездомни”. За целта се предоставят бостаните и мочурливите ливади в местността Ючбунар. През 1888 тази местност вече е почти оформен квартал, в който живеят над 1500 семейства. Така през 1890 г., въпреки пълното раздаване на общински места за заселване, постоянно прииждащото население принуждава столичната управа да премести градските граници още веднъж.

Много разпространи са и случаите на заграбване на места от общинската мера – практика на обичайноправната норма, характерна за бездомниците и “нуждаещите се бедняци”. Една анкета, проведена през 1905 г., показва, че от 612 места (част от общинска мера) в местността Коньовица, 431 са “заграбени”; през 1908 г. за “заграбени” нови 200 места, а през 1911 други 300. Всичко това в началото не подлежи на каквито и да било санкции от страна на Общината.³ След като обаче зачестяват случаите на прогонване, се слага началото на заграбване места от общинските мери на съседните села – Бояна, Драгалевци, Княжево, Слатина и др. Така например през първата половина на 80-те години на XIX век върху мерата на с. Бояна изниква поселището Павлово, като заслуга за това има и бирената фабрика на Л. Трифкович. Това от своя страна подготвя тяхното постепенно приобщаване към площта на София. “Така възникнаха редица нови предградия, които не само разширяваха фактическия град, но и окончателно прилепваха към него околните села.”(*пак там*: 22)

Изникващите една след друга махали са населени основно от бедняци и бездомници, преселили се от околността, за да търсят работа. Характерът на тези махали не позволява каквато и да било чужда (в това число и държавна) регулация. Улиците биват прокарвани според махленските нужди, като дейността по “регулирането” се извършва обикновено в някоя кръчма или кафене, където се обсъжда “плана”. Практиката по “парцелиране” било изпитаното теглене на жребий. Известен е случаят, когато “през лятото на 1911 г. при възникването на Бездомническият квартал в Коньовица около 800 мъже, жени и деца не допуснаха, след като бяха завардили реката и моста, никой, включително и органите на властта, да проникне в заграбените места.”(*пак там*: 32)

Със закона за благоустройството от 21 февруари 1907 г. общината се опитва да сложи край на разширението и да премине към регулация на съществуващите вече поселищни зони. Други парцели, обаче частна собственост, препятстват изпълнението на благоустройствени дейности. Широко разпространена е и спекулата с недвижими имоти. Чести са случаите, когато частни лица закупуват всички парцели в дадена местност, като впоследствие ги разпродават на разноимотни класи – от 50-60 лв. до 400 лв. за кв.м. през 1912 г., което практически ги прави недостъпни за “хилядите маси които нахлуваха в града”.

Изобщо разрастването на градското пространство на София в периода след

³ А ето какво ще напише един анонимен автор в столичното списание «Сердика» през 1938 г.: «Това разграбване на терените, лошите разширения с множество малки парцели и многобройните тесни улици, с поставяне новите квартали в низки и мочурливи места, с прокарване стръмни улици перпендикулярно на Лозенското възвишение, с липса на достатъчно площади, градини и улици за пряка връзка между кварталите и пр. е причина София да добие днешния си неправилен и лошо застроен вид.»(сп. Сердика, 1938, кн. V, с. 10)

Освобождението и първите десетилетия на XX век става в без каквато и да е възможност за категорично планиране от страна на властта. Капиталистическата индустрия привлича многобройни маси от “малоимотни”, които ежегодно успяват да отвоюват територии от “джунглите на рационалния ред” (Дьо Серто). Изобилстват несанкционираните струпвания на хора в централните части на града, “случайното” провеждане на улици в махалите (често недостъпни за общинска регулация), болестите и епидемиите - в следствие “отсъствието на хигиена” и “мизерията” (масовата епидемия през 80-те години, предизвикана от неуспешния и впоследствие изоставен опит по благоустрояване на Ючбунар, а също и епидемията от коремен тиф, предизвикана от “непригодната канализация и водопровод”, която не подминава дори двореца на княза).

Равносметката, която откриваме в статиите на компетентните по градостроителните въпроси лица⁴ се групира около две основни теми – уличната мрежа и жилищното строителство; всички останали проблеми, като този за липсата на “достатъчно” свободни и зелени площи, биват включвани като производни на тези две големи грижи. В “Списанието на българските инженери и архитекти” от 1938 г. (годината, в която Плана е изготвен) се появяват регулярно статии на столичните под-кметове както и на техни идейни приближени, които обосновават необходимостта да бъде изготвен градоустройствен план за бъдещото развитие на Столицата и “час по-скоро да бъде приведен в действие”. По същество те винаги обосновават нуждата от такъв план, отгласвайки се от “миналите грешки”. В една статия на столичния “п. кмет инж. Р. Михайлов” откриваме следното историческо обобщение: “поради липсата на градоустройствен план застрояването на столицата е ставало случайно и неправилно”. Строителната площ нараства по негово време от 7,9 кв.км. през 1919 г., “т.е. веднага след войните”, на 14,3 кв.км. през 1921 г., през 1922 – на 20,6 кв.км. Основната причина за това е, според инж. Михайлов, “преселването на прокудените от войната бежанци от загубените български провинции” както и от “масовото преселване на селяни в града. В това именно време се е допуснало пакостно и лошо застрояване на София с лошо поставени нови квартали върху мочурливи и нездравословни места, създадени са маломерни парцели с прекалено много улици, някои от които са прокарани неправилно пряко по стръмнините”.

⁴ Важно е да се спомене, че с указ на цар Борис III от 1934 г. се въвежда т. нар. “принцип на компетентността”, който се изразява в премахване на партиите в България и привличане към властови позиции на “компетентността”: инженери, лекари, архитекти, търговци, адвокати и т.н. това донякъде обяснява факта, че статиите, които се занимават с градоустройствения план на Мусман, са подписани основно от инженери и архитекти, заемащи ключови постове в общинската управа. Накратко този факт може да се тълкува като властова легитимация на специализирания дискурс от това време; легитимация, почиваща на презумпцията за държавната отговорност, която диктува казаните неща. “Начело на управлението в София се поставят кметове, като на всяка служба се назначава нещо лице с големи права и големи отговорности, постави се ред, спестовност и отчетност във всички служби.” (“Принципът на компетентността” – В: сп. Сердика, кн. II, 1938, с. 2)

Към описаните “грешки” се прибавя и липсата на “редовни съобщителни пътни артерии” между населените места и центъра; липсват също “достатъчно” площи, места за обществени нужди, за градини и за паркове. “София се е разширила прекомерно много по отношение броя на жителите.” Улиците изграждат 14% от цялата градска площ, “когато нормалното в случая е 8-10%.”

Особено сериозен е проблема с жилищното строителство, “съвсем неправилно” извършвано на етапи в различните софийски зони: “Сградите като че са изсипани отгоре и са се безпорядъчно разположили, без дворища и унищожавайки се едни други като си отнемат слънцето и въздуха. Особено пакостно е било неправилното застрояване на високите многоетажни кооперативни и съпритежателски сгради, които едни други се засенчат, застроени са почти без да имат дворища, а между тях са образувани тъмните, тунелообразни, дълбоки коридори от 3 м. широчина. Хаотичното застрояване на София е причинило до сега милионни ощетявания на столичните граждани поради обезценяване на имотите им, а на общината създава излишни милионни разходи за благоустрояване на преголямата застроена площ, т.е. за пътища, канализации, водопроводи и др.”⁵ Всекидневният хабитус на софийските жители по онова време плаши архитекта. Частните пространства често са описвани като “невъзможни за нормален живот”, въпреки че както не веднъж се споменава, в строежа на хабитатите се влагат сериозни средства. Така към 1938 г. това са вече “стотици милиони левове”. Не на последно място съществува и тревогата относно цената, която общината трябва да плати, за да нормализира, т.е. “благоустрои”, тези несанкционирани пространства. Мракът на случайно изникващите къщи, улички, квартали е по същество отрицание на видимостта и организацията, чрез които властта трябва да осъществи регулационните си интенции.

Както вече бе споменато, главен фокус в дискурса на българските архитекти от онези години са проблемите, свързани с уличното движение и пътища (хаотични по думите на инж. Михайлов). Ето едно малко по детайлно представяне на тяхната доосвобожденска уредба: “Пътната мрежа на София, която е била зависима от този чувствително нагънат терен, в епохата преди Освобождението има типичните за ориенталските градове чести чупки. Малки улички, без всякаква планомерност се вият през групите къщи и почти никога тия улички нямат настилка или равно платно.” Съществували три типа улици: 1. Транзитни, които били продължение на големите шосета и прокаравани обикновено чрез събаряне на цели редици къщи и оттегляне на сводови фасади; 2. Жилищни улици – “те създават ъгловатостта на ориенталския град”; 3. Пазарни улици – “Това са били къси улички, заети с дюкяни и

⁵ Михайлов, Р. “Благоустройственият план на ‘Голяма София’” – В: сп. БИАД, бр. 11, 1938, с. 165

работилници, които са разпокъсвали центъра на София на голям брой къщни блокове”.⁶

С регулационния план от 22 декември 1879 г. – трети по ред след Освобождението, но първи по отношение на бъдещото градско планиране на София⁷ - се слага началото на множество опити по заличаване на тази “ориенталска” картина. Въпреки протестите, които среща от страна на местните жители, този план поставя началото на градската регулация, изпълнението на която заляга в градоустройствената политика на всеки от следващите кметове. Така прокараните пет големи улици, които до Освобождението образуват главните “пътни артерии” на града, съставят в плана градския “скелет”, около който започва повсеместно квадратиране на площта. От 1881 г. започва “изправянето” на тези “артерии” и се въвежда уличната мрежа “във вид на шахматна дъска”. Заслугите са главно на тогавашния кмет Димитър Петков (1888-1893), който “провежда така да се каже първия благоустройствен план на Столицата, предвиждащ нейното развитие в близко бъдеще, без да се смущава от късогледството на едни и заинтересуваността на други”.⁸ Това наистина е първият градоустройствен план, третиращ градското пространство както *en masse*, така и на парче. Преобразуването на нагънатостите, ъгловатостите и скритите места в градското пространство става чрез детайлното му разграфяване на (доколкото е възможно) хомогенни части, всяка от които става достъпна и отчетливо свързана с останалите. Общинската власт извоюва важна победа въпреки съпротивата на местните. Бъдещите архитекти, изправени пред градоустройствените проблеми на София, ще бъдат благодарни на кмета Петков: “Благодарение на силната воля на тогавашния столичен кмет Д. Петков можало е да се преодолеят всички спънки при прокарането на новите улици. Гражданите са били заставени да се подчинят на властта, която е поставяла общите интереси на града над частните и така кмета Д. Петков е успял да премахне всички стари турски квартали и на мястото им да застрои новите квартали на София”.⁹ Така към 1907 г., около 15 години след прилагането на “Петковия план”, “не бе останала вече нито следа от кривите улички на турска София”.

Въпреки това проблемите с безсистемния строеж и несанкционираното прокаране на улички продължават. Разграбването на нови терени както и заселването на нови маси постоянно дестабилизира наложения регулационен ред в града. София продължава да се разраства и към 1931 г. (когато разширяването за известно време е прекратено) нейната площ е нараснала на 57 кв. км. Главната причина е започналото разширяване на съседните села: Подуяне, Слатина, Драгалевци, Красно село, Обеля, Надежда и Орландовци – вече за сметка

⁶ «Първи градоустройствени мероприятия в София» - В: сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 5

⁷ Планът определя, макар и схематично, основни акценти в бъдещото планиране на Столицата.

⁸ «Първи градоустройствени мероприятия в София» - В: Сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 10

⁹ Михайлов, Р. Няколко пояснения по “Градоустройствения план на ‘Голяма София’” – В: сп. БИАД, бр. 13, 1938, с. 216

на части от софийската мера. Продължава да липсва цялостен план за разширението на града и неговата посока. Така се появяват квартали като Х. Димитър, Герена, Орханийското шосе, Баталова воденица, Мара Бунева, върху “мочурливи места... отводняването и канализацията, на които биха стрували толкова грамадни средства, каквито не само живущите в тия квартали, но и цяла София не би могла да понесе”.¹⁰

Общата площ на уличната мрежа в София вече възлиза на около 10 000 000 кв. м., от които са павирани едва 817 000 кв.м. Това представлява нова заплаха от непосилни разходи за общинската власт. “Това значи, че само за премахване на калта от Софийските улици, софиянци, вследствие непланираното развитие на града, следва да се натоварят с разходите за павиране на близо 4 000 000 кв.м. улици, които разходи биха се избегнали, ако на време се бяха взели мерки разширенията да стават по добре обмислен план”. Всъщност павирането на София започва през 1905 г., като до края на “първия период” – 1915 г., покритото пространство е 240 575 кв.м. След прекъсването поради “Голямата война” дейността продължава от 1922 г.¹¹ През 30-те работите по уличното благоустройство придобиват особено отчетлив темп. Нещо повече, Столична община организира промишленост в тази връзка. Ето какво пише инж. Р. Михайлов: “За да се получи най-добър резултат в извършване на новите строителни работи, предприемат се проучвания на нови типове улични настилки: циментова мозайка, бетонова настилка и др.”. Въвеждат се също “бетонови бордюри, бетонови тротоарни плочи и др.”. Вероятно тези нововъведения, поради мащабите си, изискват централизирано производство. Стига се до обособяване на общинско кариерно стопанство близо до с. Владая, “за да се типизират, поевтинят и урегулират цените на каменните материали”. Сиенитната кариера в периода от май 1935 г. до декември 1937 г. “произведе и пренесе в София 1 595 957 големи, 4 350 617 малки павета, 7 752 лин.м. сиенитни бордюри, 14 510 куб.м. ломени камъни и 3 960 куб.м. трошени камъни”.¹²

Междувременно (или паралелно с тези стратегически дейности) бива направен опит по нормативен път незаконното строителство в Столицата да бъде прекратено – приема се “Закон за застрояване на София от 1934 г.”, който цели да препятства всяко по-нататъшно непозволено застрояване на столичната площ, така и да очертае бъдещите рамки, в които София предстои да се разпростира. Според съвременника му инж. Р. Михайлов “този закон тури край на хаотичното и пакостно застрояване на София”. Продължаващото бързо разрастване на града по посока на прилежащите му села, както и на последните към

¹⁰ «Първи градоустройствени мероприятия в София» - В: Сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 11-12

¹¹ Вж. Михайлов, Р. Развитие на столица София и на нейното благоустройство през двадесетгодишното царуване на Н. В. цар Борис III. – В: сп. БИАД, бр. 22, 1938

¹² Михайлов, Р. Как може бързо да се благоустрои, почисти, заздрави и разхубави Столицата. – В: сп. Сердика, кн. II, 1938, с. 33

столичния град, предизвикват появата и на втория важен закон – “Наредба-закон за Столичната голяма община (Голяма София) от 6 IV 1938 г.”.¹³ С този закон се известява и легитимира включването в градската територия на София на следните села: Горна Баня, Княжево, Бояна, Слатина, Драгалевци, Красно село, Надежда. Така бъдещото развитие на тези села е вече предопределено, а и предвидено. Остава само да се изготви един общ план, който да третира цялата територия. До този момент обаче, равносметката е следната: “пръснат град, случайно създаден, с нескончаеми улици, които едва ли и след десетилетия биха получили елементарно благоустройство”.¹⁴ А и както столичния под-кмет инж. Р Михайлов констатира: “При едно разумно застрояване същото това население би могло да се събере в много по-малка площ, но при много по-добри жилища и при по-добри хигиенични условия”.¹⁵ Следователно две са основните задачи пред бъдещия урбанист – благоустрояване, канализиране и функционализиране на уличната мрежа и решение на проблема с жилищното строителство и мизерия. Тези две задачи трябва да бъдат обединени така, че заедно техните решения да образуват една нова и постоянна систематика на града.

Планът “Мусман”

Както се вижда от описаната до тук ситуация, планът от 1938 година не се появява като прецедент. Трябва да се отбележи, че идеята за подобен план е съществувала дълго преди него – такъв израз е вече споменатия план от 1879 г. Първият опит за изработване на следващ градоустройствен план, който да ограничи продължилите беззаконията е направен през 1913, когато Общината отправя покана към виенския професор Пешел. Той обаче се осуетява от започналата Първа световна война (1914 г.). Следващата стъпка след Наредбата-закон от 1938 г., с която се “приемат” най-близките до София села, е обявяване на конкурс за нов градоустройствен план на така създалата се община “Голяма София”. Конкурсът е спечелен от дрезденския професор Адолф Мусман – “един европейски специалист в областта на съвременното благоустройство”. В биографията си Мусман има разработени проекти на градове като Щутгарт и Дюселдорф. Към причините за избора му трябва да се прибави и

¹³ Валтер Бенямин, макар и в друг контекст, пише: «Обитателят на града, чието политическо превъзходство над селото се появява многократно в хода на столетието, се опитва да помести селото в града.»(Бенямин 2000: 164) Макар това прозрение да се отнася до новопоявилите се Панорами в Париж през XIX век, то може също толкова добре да изрази процесите около софийската урбанизация.

¹⁴ «Първи градоустройствени мероприятия в София» - В: Сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 13

¹⁵ Михайлов, Р. “Благоустройственият план на ‘Голяма София’” – В: сп. БИАД, бр. 11, 1938, с. 165

факта, че той успява да предложи на общината “най-износни условия и цени”.¹⁶ Цената за изработването му “струва най-евтино, а именно 1 400 000 лева”.

Всъщност самият план съдържа твърде много съображения, характерни за властовите амбиции на Общината, проявени от началото на 30-те години. Във всички статии от годината на неговото изготвяне (1938) ни уверяват, че в него “няма нищо ново”, а всичко се е подготвяло “от по-рано”.¹⁷ Публикуваните обосновки на нововъведенията на “новия план” са подкрепени с поетапни проучвания на уличния трафик, кварталните разположения, домашния бит на софиянци. Решенията, следващи всеки от появяващите се проблеми са идентични с тези, които Мусман схематизира в своя градоустройствен план. Така самият план отговаря изцяло на общинските изисквания за “хигиенично” структуриране на градското пространство. Зад всеки архитектурен ход на Мусман трябва да виждаме позициите на общинската власт.¹⁸ Нейната “основна мисъл на градоустройството”: “развитието на града да се направлява в кръга на финансовите му възможности”.¹⁹ Въпросът за цената най-категорично *ще ограничи* благоустройствените действия. Оттук и заключението: “На столица София бе необходим един *реален план*, без увлечения и подражания на чуждото, без грандиозни разрешения, един план, *отговарящ на нашите битови условия и на финансовите ни възможности*” (курсивът на автора).

Какви са основните изисквания към плана? Най-напред той трябва да отговаря на проблемите, свързани с населението, с ясна перспектива. Трябва градското пространство да се конструира така, че при едно демографско умножаване, София да може да побере около 650-700 000 души, т.е. два пъти повече от населението по онова време. Това са допустимите граници на демографско разширяване, на които отговарят материалните граници на града. (След 1938 г. “Голяма София” съставлявала площ с диаметър 20 км.) Именно в такава демографска перспектива планът има за цел да преформатира и съобрази неговото пространство. Това е и една от причините планът да бъде прилаган “в един дълъг – от няколко десетилетия – срок”, т.е. 40-50 години.

Как трябва да се състои демографското регулиране? Отговорът на Общината е чрез създаване на условия за изравняване гъстотата на населението във всички части на града. Проучванията на властта показват, че към 1938 г. в “ядрото на града” тази гъстота се движи от 200 до 324 души на хектар, а в крайните квартали – между 30-40-50 души. Така средната

¹⁶ Пак там, с. 166

¹⁷ Вж. напр. статията на Ю. Данчов “Мусмановият план” – В: сп. Сердика, кн. VI, 1938, с. 5-9

¹⁸ Това ще бъде една от основните критики срещу плана: Мусман не е извършил своите професионални проучвания, а е следвал тези, дадени му от Общината. (Вж. извлечението от доклада на Борис Чернев в сп. БИАД, бр. 9-10, 1940, с. 116

¹⁹ «Първи градоустройствени мероприятия в София» - В: Сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 13

гъстота на София възлиза на 64 души на хектар. В плановите граници, с необходимите инфраструктурни промени и изравнявания, се предвиждала средна гъстота от 200 души. Към тази точка можем да причислим и проблема със жилищното строителство.

Друго основно изискване е уличното регулиране. Намерението е след приложението на плана този проблем да бъде в основните си линии решен. Състоянието на Столицата по този пункт е описано от поръчителите като “затруднено движение”, при преминаването “от една посока в друга”, т.е. от един към друг край на града. Трафикът неизбежно преминава през центъра – площад “Св. Неделя”. Ето какво показва една анкета, направена на 12 септември 1930 г.: През този ден в Софийските трамваи са се возили 113 672 пътници, т.е. 45,50% от цялото столично население, а на площад “Св. Неделя” са слезли 51 000, т.е. около 20% от него. “А ако се прибавят пешеходците и другите превозни средства, движещи се в една и друга посока, ще се види, че почти 1/3 от населението на София преминава през тоя площад”.²⁰ Подобна е ситуацията и с трафика по най-важните търговско-снабдителни пътища – “железопътната система”: “Големият град не би могъл да се обслужва от сегашните железопътни линии, останали почти вътре в самия град”.²¹ Като ключ към решението на този проблем отново може да изтъкне решението на проблема с пространствената локализация на населението по отделните квартали – жилищното строителство.

Накратко капиталната позиция на Общината е следната: “От дългогодишен безсмислен строеж, в който са вложени стотици милиони, трябва да се премине към системен строеж, в който да се изпълнят началата за благоустройството на съвременните: целесъобразност, хигиена, естетика и економичност... Градоустройственият план следователно не е лукс и излишна украса за София, а една належаща нужда..., която цели да разреши градоустройствените проблеми на българската столица, така както животът ги изисква”.²² Това наистина е така: естетическата визия на София според новия план се появява като второстепенна задача и е тясно, функционално свързана с общата властова диспозиция и реорганизация, предвидена като отношение към проблемните пунктове. Залесителните площи, местата за спорт и почивка новите панорамни пътища всъщност са само “надстройката” на една *регулативна база*.

И така какво представлява самият план? Той обхваща площ с диаметър от 20 км., която Мусман разделя на три основни зони. Заедно с това градът се третира като съставен от вътрешен и външен. Вътрешният град е определен като първа зона и е ограничен от булевардите “Сливница”, “К. Стоилов”, “Цар Фердинанд”, “Скобелев”, “Стамболов” и улица

²⁰ Пак там, с. 16

²¹ Михайлов, Р. “Благоустройственият план на ‘Голяма София’” – В: сп. БИАД, бр. 11, 1938, с. 167

²² «Първи градоустройствени мероприятия в София» - В: Сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 12

“Опълченска”. Външният град започва отвъд тази първа зона и е ограничен от главната ж.п. линия, булевардите “Евлоги Георгиев”, “П. Славейков” и улиците “К. Величков” “Габрово”. Оттук следва “третята зона”, която е разделена на части, които се разделят помежду си от незастроени площи за занаятчийски и индустриални цели. “Преди всичко обаче тия градски части ще съдържат площи за живеене”.²³

1. Съобщителната система. Тя е разделена на два типа – ж.п. система и пътни улици. Както в изпитаната европейска практика, липсата на необходими улици в “старите” части се решава с “пробиви”. Планът предвижда разширяване на “важните изходящи артерии, свързващи центъра на града с близката околност, с разни села, с летището Божурище и с летището Банкя”. Това са “Граф Игнатиев”, “Пиротска” (станала твърде тясна за натоварения трафик между центъра и крайните квартали като Ючбунар), “Цар Симеон” и “Ангел Кънчев”. Как става самото разширяване? Чрез определяне на нова строителна линия, която да даде разширение от така необходимите 12 метра към момента, до 18 метра в бъдеще, т.е. “11 метри на уличното платно и 3-4 метри широки тротоари.” При тази операция се засягат 396 парцела, от които 61 се “ревизират”, а 21 ще бъдат унищожени. Стремежът е пробивите да се сведат “до възможния най-малък размер”. “Изходящите съобщителни артерии” са разположени така, че да се допират до “улеснителните кръгови съобщителни артерии”, както и да са в пряка естествена(!) връзка с “известни не многолюдни улици”. В същото време градът се опасва от други “пътни артерии” като международния автомобилен път Белград-София-Пловдив, Вътрешен панорамен път и Външен панорамен път, по който се предвижда да се образуват “площадовидни разширения”, които да се застроят с “терасовидни кафенета и ресторанти”. Запазени са петте главни пътища, които “лъчеобразно” излизат от самия център. Възприета е т.нар. тангенциална улична система. Това по същество означава, че към основните пътища, които до момента са поемали главния трафик ще бъдат добавени периферни пътни линии, способни да поемат същата натовареност. Тези тангенти ще могат лесно да отвеждат от една част към нейната диаметрално противоположна без това да бъде задължително съпроводено с минаване през “пъпа” на града – площад “Св. Неделя”. Така до голяма степен една от главните цели ще бъде постигната – разсейване, отклоняване и облекчение на движението от проблемната точка на струпвания (пл. “Св. Неделя”). Впрочем ето какво казва самият Мусман: “При определяне мрежата на съобщителните улици се взеха пред вид следните съображения; да се постигне гладко провеждане на съобщенията, да се облекчат главните съобщителни улици, да се намали кръстовищното движение, разните видове на движение (!) да се отделят (бързо,

²³ “Извлечение из обяснителния доклад на проф. Мусман” – В: сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 19

бавно, свързано и свободно движение), да се раздели текущото от почиващото (паркиращо) движение, да се подредят добре сборните гаражи и танкови места и т.н”.²⁴

Едно от главните съображения в новата улична регулация е нарастващото присъствие на автомобили. “Автомобилът, мотоциклетът и камионът, които до скоро се смятаха за лукс, днес са една необходимост”, пише друг привърженик на плана.²⁵ В София към 1938 г. има не повече от 2500 автомобили и камиони, но въпреки че автомобилното движение се определя като “слабо” в сравнение с други европейски столици – “то е вече доста затруднено”. Особен проблем представляват нерегулираните кръстовища на големите улици и булеварди, където са чести струпванията на превозни средства. Един от похватите при решение на този проблем е поставянето на зелени острови точно преди големите кръстовища. Така канализирането на вливането на едно движение в друго става в зависимост от предварително избраната и посока. Друго нововъведение в уличната система е изместването на ж.п. линиите в периферията на града - в близост до новосъздадените индустриални зони.

2. Центърът, или първа зона, Мусман определя като “ситито на София”. Освен вече присъстващите, тук застрояване на жилищни кооперации и блокове не се допуска. Мястото е предназначено за държавни сгради и търговски кантори - търговска и административна зона. Позволяват се строежи на магазини за всекидневни нужди, както и на клонове на обществени учреждения. Тук директивата от страна на общинската власт е “градоустройственият началник” много да внимава, “преди да турне в действие своя хирургически нож”, тъй като това е мястото “където столицата има вече оформена физиономия със създаденото благоустрояване и вложените милиарди средства за строежи”.²⁶

3. Контрарната противоположност на първа зона са занаятчийските и индустриални зони, предназначени за занаяти и индустрия “от обременителен характер”. Както навсякъде и тук разположението е подчинено на изискването за функционалност – в близост до новите изведени извън населените места ж.п. линии, с цел да се съкратят разстоянията за превозване на материали и продукти. Тази индустриална зона, с нейната вън-положеност по отношение на другите зони, също прибавя своя принос към усилията “да се избегне излишното съобщително обременяване на улиците”. Характеристиките, на които трябва да отговаря: равен терен, добра ж.п. връзка, близост до добри далечни съобщителни пътища, близост до течаща река, “господстващите ветрове да отдалечават дима и шума на този квартал от главните жилищни зони”. Трябва обаче да се намери решение на проблема с множеството от работнически семейства, които ежедневно задръстват града, пътувайки за работните си

²⁴ Пак там, с. 24

²⁵ Данчов, Ю. Мусмановият план. – В: сп. Сердика, кн. VI, 1938, с. 6

²⁶ «Първи градоустройствени мероприятия в София» - В: Сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 14

места. Така въпреки екологичните си намерения, Мусман предвижда част от жилищното строителство да се проведе именно в тази зона. В близост ще се построят “работнически хигиенични жилища с просторен начин на застрояване, така че работниците да могат да слизат до работните си места от своите жилища пеш или с колело, без да бъдат принудени да преминават големите и оживени градски части или вътрешния град”.²⁷ Така победата е двойна: от една страна са спазени хигиеничните изисквания за един модерен столичен европейски град, а от друга е ограничен нефункционалният трафик в централните части.

4. Стратегията по планирането и благоустройството се подчинява на същия принцип, макар тук да иде реч за “оздравяване”. Директивата на общинската власт е категорична – да се проектират нови селища, които “да съберат разпръснатите досега безразборно селища”. За това са предвидени два подхода. Единият откровено цели преустановяването на строителството на някои места. Това става чрез новите архитектурни мерки, с които се уреждат уличните проблеми: опасването на кварталните части от пътни пояси служи както за “облекчаване” на движението във вътрешния град, така и като “преграда за понататъшно разширение на града”. В същото време жилищната стратегия се движи под мотото “улесняване привързването на населението към земята”. За целта Мусман предвижда замяна на “многократното жилище” с “едносемейни къщи”. “В едносемейните къщи изпъкват на преден план хигиеничните предимства: връзката на жилището с природата, с градината”. Това според Мусман предразполага към “намаление опасността от заразяване”.²⁸ Този строеж е издигнат в ранг образец, “към чийто характер трябва да се стреми бъдеща София”. Високите сгради са “оправдани” единствено в първа зона, където “малката еднокатна приземна къща, която до скоро почти изключително се срещаше в София” е трайно изместена от многократната.

Мусман съобразява строежите във втора и трета зона – предопределени за жилищно строителство, със социално-класовите характеристики на населяващите ги групи – “зони за малки и средни доходи”. Това са евтини жилища, съобразени с “преобладаващия брой на малки, характерни за столичното население”. Този тип жилища преобладават главно в третата зона, която е етикетирана като “социална зона”. Обаче под този планов проект ярко личи стремежът на общината да “благоустрои и оздрави” разпиляността и безсистемността на кварталите без планов строеж. Пример е квартал Булина ливада, където стойността на земята е “незначителна”, а жилищата са “малки и нездравословни”. Впрочем ето как те присъстват в общинския властовия дискурс: Къщите тук са “в качествено отношение такива,

²⁷ “Извлечение из обяснителния доклад на проф. Мусман” – В: сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 20

²⁸ Пак там, с. 20-1

че не отговарят и на най-скромните изисквания за правилен човешки живот... Грамадна част от малките къщички са отрицание на всяка хигиена. Те тънат в благоустройствена мизерия”.²⁹ Планът предлага в този квартал на мястото на малките и нехигиенични къщички (200 на брой), “с раздробени дворчета и множество улици”, да се построят жилищни блокове, които освен досегашните да могат да поберат още толкова жители. Останалите свободни площи се превръщат в парк с цветни или зеленчукови градини за всяко семейство, “с пчелници и възможност за отглеждане на други доходоносни култури”. Така се образуват обширни площи, свободни от застрояване, които не само отделят кварталите един от друг, но и пречат на изникването на традиционния за софиянци тип махали. Във всички квартали е отредено присъствието на държавните институции като полицията и пощата, чиято функция е да поддържат постоянните хигиенични връзки между частите.

Определена е и една пета зона, служеща за запазване облика на селата, попадащи в нормативно дефинираната строителна зона на “новия бъдещ град”. Това е т.нар. “селска зона” в която се забранява всякакво строителство. Заедно с това е образувана втора част на четвъртата зона, в която се разрешава строежа на малки вили. Тя засяга места като Лозенец, Бояна, Драгалевци, Горна Баня.

5. За естетическите приноси на плана е отделена архитектурната работа по графата “Монументални постройки, площи, градски силуети и прицелни точки”. След като основните проблеми с населението и уличната мрежа са преодолени, може да се пристъпи към “разкрсяване”. За целта вече са оформени повечето от предназначените за това свободни площи. Една първа стъпка е реорганизацията разположението на обществените сгради, “поставени на места, които са без значение за градската картина”. Трябва да се изберат места, върху които сградите да проявят “целия си ефект и да допринасят възможното най-голямо отражение за издигане на обществената картина”.³⁰ Това са големите булеварди, площи и паркове. Предвижда се преустройство на площадите: “Александър Невски”, “Св. Неделя”, “Възраждане”, “Лъвовия мост”, “Александър I”. Като прицелни точки, те трябва да се “разширочат”, за да позволява безпроблемното събиране на маси в определени дни; като се избягва струпването и пренаселеността.

Една друга задача при тази работа е придаването на европейски облик на София. Така например «площад Св. Неделя трябва да се развие така, че монументалната съдебна палата да бъде привлечена в общата картина на площада». Един нов площад зад самата Съдебна палата се появява, за да усилва въздействието на «тая монументална сграда». Катедралата

²⁹ «Първи градоустройствени мероприятия в София» - В: Сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 12

³⁰ “Извлечение из объяснителния доклад на проф. Мусман” – В: сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 22

«Св. Александър Невски» също се нуждае от «една строителна околност, която да обхване ефектно черковната сграда. Новите постройки в близост с този площад и особено високите жилищни постройки трябва заедно с черквата да образуват един хубав градски силует». «При разработването на градоустройствения план се удаде централният купол на Ал. Невски да попадне в зрителната посока на две нови улични линии». Последните така пресичат пространството, че позволяват откриването на широки перспективи, немислими за предишното застрояване и пътища. Техниката тук е чрез архитектурни празнини, разсичащи хаотичното и претрупано градско пространство в централната част, да се видоизмени градския поглед, да се открие «импозантният вид» на държавната архитектура.

Мусман предвижда също и «грижливо застрояване» на Лозенец, който да се увенчае с «една монументална сграда, очертанието на която да се подготви от една доста дълга редица строителни блокове с добре обмислени прекъсвания».³¹ Така като подходящи за издигане на паметници местата около «Ал. Невски», Борисовата градина, Градската градина. Също и «високите градски точки, които имат хубаво местоположение».³²

6. Други естетически промени, допълващи урбанистичната систематика са спортните площи и игрища, залесителните площи и изложбените. Идеята е те да бъдат поставени така, че придвижването до тях да става бързо и лесно. Изчислено е максималното отстояние от жилищните комплекси, на което могат да се намират тези площи – 2 км. В Коньовица се предвижда също строеж на «грамаден национален стадиум» за 45 000 души, с прикрепена към него плувна база с размери 700 на 100 м. В близост – площад за 250-350 000 души. Нов хиподром. «Един нов народен театър – народна опера, е предвиден в удобно и с народно значение място – Борисовата градина». За целта последната се преустройва като се разделя на две части, премахват се съществуващите игрища, удължава се езерото, поставят се нови алеи с оглед новото място на операта. Местата за спорт и почивка са отделени от жилищните квартали и в същото време пръснати по цялото градско пространство. За да се постигне тази цел обаче са необходими нови зелени площи, които се набавят в следствие на нормираното жилищно застрояване. Друг начин е отчуждаването на парцели (впрочем много трайно залегнал в проекта на плановото осъществяване, доколкото е единствено възможния за прокарването улични пробиви в центъра, както и за уличното разширяване). Свободните площи, «които системно навлизат до центъра» (до момента беден на такива), освен «за развлечение и почивка на гражданите», служат за отграничаване на кварталите един от друг,

³¹ В синхрон с намеренията на Мусман, ето как Общината оправдава благоустройствената реконструкцията на Лозенец: «По своето издигнато положение, Лозенец е истинска корона на София, поради което той би допринесъл, добре застроен, извънредно за подчертаване природните красоти на нашата Столица.» (Данчов, Ю. Мусмановият план. – В: сп. Сердика, кн. VI, 1938, с. 7)

³² «Извлечение из объяснителния доклад на проф. Мусман» – В: сп. Сердика, кн. V, 1938, с. 23

както и за опазването им от въздушни нападения. Модерният град може да притежава и крепостни функции! Чрез достатъчно доброто разпределение на зелените площи биха могли да се предотвратят разрастванията на пожари, избухнали в различни части.

Мястото за изложби е разположено между бул. “Сливница” и близката почивна площ. Тук масовите превозни средства – железница, трамваи, автобусно и автомобилно движение – могат да се приближат “по най-целесъобразен начин” и техните места да се подредят така, отделно от пешеходното движение, “при безопасност за пътниците”. Предвижда се и уреждането на станалия вече необходим въздухоплавателен транспорт – строеж на цивилно летище.

В тези най-общии линии това представлява планът “Мусман”, разработен през 1938 г. Въпреки че до 9 септември 1944 г. той така и не бива приведен в действие, а след това новата комунистическа власт разработва архитектурни проекти, които са пълна противоположност на плана “Мусман” (вж. Дичев 2003) – последният остава като първи мащабен опит за конституиране на едно градско пространство, изцяло по властова мярка. С неговите предвидени намеси във частните пространства на софийските жители, “новият градоустройствен план” изпъква дори пред шахматното парцелиране на пространството на плана от 1879 г.

Три са основните фокуса на плана: 1. Оразмеряване на хаотично създаденото пространство, вследствие на безплановия строеж и отгук преустановяване на порочната практика на незаконно строителство. Систематизация на жилищните комплекси. 2. Конструирание на градските граници (социални и географски) така, че едно радикално, бъдещо удвояване на населението да не успее да внесе безредие и ново разширяване. 3. Регулиране на съобщителната мрежа, която освен да се справи с настоящия трафик, да може да понесе една многократно повишена натовареност. Архивът показва, че до голяма степен проблемът, водил общинските власти при вземането на решение за нов благоустройствен план, е този за прогресивното увеличаване на градското население - отгук и мерките за неговото преодоляване. Една първа крачка е “огражданяването” на строителните площ, намиращи се между територията на София и тази на съседните села – актът от 1934 г., който приема последните в строителните градски граници. Следващата стъпка вече е заложена в плана: прикрепване на семействата по социално-класов признак (работа, доходи, бит) към определени територии. Така се ограничава вътрешната миграция, както и паразитните практики по заграбване на нови територии. Друга стъпка в тази посока е “тангенциалната” улична мрежа, която отклонява работническия трафик от зоната на капитала – т.нар.

вътрешен град.

Планът “Мусман” показва нагледно как градското пространство е място на владееене. В него преобладава една единствена логика – тази на функционалността: всяка дейност, движение, близост намират своето най-функционално място в общата градска систематика. Пространството се пресмята и разграфява дори до мястото за вечен покой – Софийските централни гробища се разширяват и се предвиждат 4 кв.м. на глава от населението. Не е ли парадоксално в такъв случай изчислението, че за спорт и почивка на открито нормалното пространство е... 3 кв.м. Планът “Мусман” не е прецедент в градостроителството на София. Може би една основна слабост при неговото изследване е тъкмо липсата на приложимост, която да покаже “реалната” ситуация със различните видове практически съпротиви. Тъкмо като идеален вариант обаче, чиста схема, той е ценен с това, че показва рационалната пресметливост на властта, нейната способност *да видоизменя* градското пространство.

ЛИТЕРАТУРА:

Бенямин, В. 2000. Париж – столицата на XIX столетие. – В: Бенямин, В. *Озарения*. Критика и хуманизъм, София.

Вернан, Ж.-П. 1998. *Мит и мислене при древните гърци*. Критика и хуманизъм, София.

Георгиев, Г. 1983. *София и софиянци*. Наука и изкуство, София.

Дичев, И. 2003. Усядането на номадския комунизъм. – В: сп. *Социологически проблеми*, бр. 3-4, София.

Сенет, Р. 2002. Съвестта на окото. – В: *Градът – социална реалност и представа*. (съст. М. Грекова), Изток-Запад, София.

Фуко, М. 1992. Как се упражнява властта. – В: Фуко, М. *Генеалогия на модерността*. (съст. Вл. Градев), Университетско издателство, София.

Фуко, М. 1997. Окото на властта. – В: Фуко, М. *Власт*. (съст. А. Колева и Д. Деянов), Критика и хуманизъм, София.

Фуко, М. 1998. *Надзор и наказание*. Университетско издателство, София.

